

Το εκφραστικό όργανο ενός μελετητή και μεταφραστή*

*«Πρὶν μὲν ἔρπε σχοινοτένειά τ' αἰοιδὰ διθυράμβων
καὶ τὸ σὸν κίβδηλον ἀνθρώποισιν ἀπὸ στομάτων...»
Πίνδαρος fr.61 (Bowra)*

Νιώθω ξεχωριστή συγκίνηση που βρίσκομαι εδώ, σ' αυτό το νησί, που τ' όνόμά του έχει γίνει το σύμβολο μιας επιστροφής. Στην Ιθάκη που ο καθένας έχει στο βάθος των οραμάτων του, θα επιστρέφει κάθε φορά που οι βιοτικές συνθήκες δημιουργούν την αντίξοχη πραγματικότητα εκείνη που απομακρύνει από το πνευματικό κέντρο της ανθρωπίνης μας υπόστασης. Αυτός ο νόστος, που από την αηγή της ποίησης περιζώστηκε με το φωτοστέφανο μιας εξιδανίκευσης, δεν παύει ποτέ να λειτουργεί στη συνειδησιακή μας περιοχή. Ένα περισσότερο, όταν και σωματικά πραγματοποιείται και εσωτερικά δημιουργεί τη χρονική συναίρεση και τη μεταφορική αντανάκλαση που το σύμβολο υποβάλλει. Για μένα, η μετάβαση στην «αμφίαιον Ιθάκην» σημαίνει τη μετάβαση σε χώρο οικείο, και όχι μόνο με την εσωτερική έννοια: προέρχομαι από την περιοχή εκείνη που διεκδικεί, ανάμεσα στις άλλες, με τη μεγαλύτερη βασιμότητα την καταγωγή του ποιητή, που πρώτος και μοναδικός έδωσε στον ήρωά του, τον Οδυσσέα, το μακρινό όραμα της πατρίδας, που σ' αυτήν ξαναγυρίζει μέσ' από τόσες ταλαιπωρίες, περιπέτειες, σαγήνες και γνώσεις: τη μικρασιατική Ιωνία και τη Χίο, απ' όπου η καταγωγή μου και ο τόπος της γέννησής μου. Έτσι, αυτή η παρουσία στην Ιθάκη γίνεται κατά κάποιον τρόπο ως μια ολοκλήρωση αυτού του τοπογραφικού αλλά και ποιητικού και, βαθύτερα, υποστασιακού περιγράμματος, που η εσωτερική περιοχή περιλαμβάνει, για να λειτουργήσει και να διαλεχθεί με τον εξωτερικό κόσμο.

Και είναι απ' την άλλη πολύ σημαντικό η μετάβαση αυτή να γίνεται, για να τιμηθεί ένα από τα αξιότερα τέκνα της νεότερης ιστορίας της νήσου, ο Παναγής Λεκατσάς, αυτός ο «Οδυσσέας της γνώσης», όπως σωστά χαρακτηρίστηκε. Η ιθαγένεια του πνευματικού αυτού ανθρώπου επιβάλλει και τη βαθύτερη προσέγγισή μας στο χώρο του. Και ο χώρος αποχτά, έτσι, την πνευματικότητά του, από το μόχθο και την εσωτερική αγωνία των τέκνων που εξέθρεψε. Η «κρηναή», η «παιπαλδέσσα 'Ιθάκη» αλλάζει και γίνεται η «εύδειλος νήσος» του ομηρικού μας νόστου.

Ο Παναγής Λεκατσάς (1911-1970)¹ στάθηκε ένας από τους αξιότερους πνευματικούς

Κείμενο διάλεξης που δόθηκε στην Ιθάκη στις 8 Σεπτεμβρίου 1988.

ανθρώπους στη νεότερη Ελλάδα, ένας μαχητής στο πεδίο της πνευματικής προσφοράς και της ουσιαστικής αντιμετώπισης των μεγάλων προβλημάτων της ανθρώπινης κοινωνίας. Μέσ' απ' όλο το έργο του, τις μελέτες, τις μεταφράσεις, τους σχολιασμούς και τις ερμηνείες, μέσ' απ' όλη αυτή την πολυδιάστατη και πολυδύναμη οικουμένη, που δημιούργησε με την εσωτερική του ανεξάντλητη ορμή και με τη διαρκή διανοητική του ένταση, φαίνεται τόσο ο ακέραιος στοχαστής, με τη συνέπεια και την ομολογία των πνευματικών του αρχών, όσο και ο άκαμπτος και ασυμβίβαστος μελετητής, που η ευθεία της ακεραιότητάς του δεν παρεξέκλινε ούτε για μια στιγμή. Και, βέβαια, εδώ εννοούμε τον άνθρωπο στην πνευματική του υπόσταση, όχι στη σωματική του παροδικότητα (*«έν κινήσει»*, που θα 'λεγε ο Επίκουρος), που ενδεχομένως να υποχωρούσε (πολύ ή λίγο) σε κάποιες υλικές αδυναμίες — πράγματα που αποτελούν κοινό παρονομαστή, εφόσον ο άνθρωπος, *«ζῶν πολιτικόν»*, εμπλέκεται μέσα στους μηχανισμούς που το κοινωνικό κατεστημένο αναπτύσσει, για να φέρει την αποτελεσματικότητα των επιδιώξεών του. Κι αυτό λέγεται σε μια προσπάθεια να ιδωθούν οι ανθρώπινες μονάδες μ' όλη τη θετική και την αρνητική τους φόρτιση και να μην απομονωθούν, ως κοινωνικά μέλη, από τη συλλογική ευθύνη και την επεξεργασμένη συμβατικότητα και την ηθική αντίληψη μιας δεδομένης εποχής. Ο Λεκατσάς, που στους ιδεολογικούς του προσανατολισμούς ήταν με το μέρος των προοδευτικών δυνάμεων του κόσμου, δεν απεμπολούσε την «μοιριδιαν δύνασιν» των ορισμών ενός κόσμου θεμελιωμένου πάνω σε αξίες που από τη φύση τους ελέγχονται επιλήψιμες και που η κρίση που τον περιβάλλει είναι παρακολούθημα της ίδιας του της βαθύτερης δομικής σύστασης, απόρροιά του και συντήρησή του, παθολογία του και δύναμή του συνάμα, όπου οι παροδικές υπερβάσεις των αρνητικών του στοιχείων δείχνουν μελανότερα τα χάσματα και μονιμότερα τα παθολόγνα όργανα της ζωικής του κυκλοφορίας.

Ο μελετητής, φυσικά, αυτή την αρνητική πλευρά την ξεπερνά με τη δύναμη του στοχασμού του και με το εκφραστικό του όργανο, που αποτυπώνει το στοχασμόν αυτό. Γιατί και ο μελετητής δεν παύει να 'ναι δημιουργός (με την πρωταρχική, την ομηρική σημασία της λέξης, «δημιουργός», αυτός που εργάζεται για το δήμο, το λαό²) και ως δημιουργός αποδιιδρύσκει από το κέλυφος της κοινωνικής σύμβασης, σε μια γενικευτική θεώρηση, που βλέπει το περιεχόμενο και το κινούν αίτιον αυτής της εξέλιξης και της αποτελεσματικότητας και αγωνίζεται για την ανατροπή αυτού του σχήματος. Ο Λεκατσάς στάθηκε ένας από τους μελετητές που τόσο το περιεχόμενο όσο και τα συστατικά του μέρη τα είδαν στη διαχρονική τους διάσταση και στην ιστορική τους κατακύρωση, τα ερεύνσαν σ' ένα πεδίο πρωτογενούς προσέγγισης, ώστε η θεμελίωση των επιβεβαιώσεών του να είναι φιλοσοφικά ολοκληρωμένη και πνευματικά δικαιωμένη. Η θεώρησή του έτσι απλώνεται σε μια περιοχή, όπου το πνεύμα έχει ακόμα τη χνουδωτήν υπόσταση της αγγυμένης ύλης και το όργανό του, η σκέψη, έρχεται από τις άμεσες αντανάκλασεις των πραγμάτων. Και η γλώσσα, που ολοκληρώνει τη διαλεκτική με τον κόσμο και τους ορισμούς του, έχει ακόμα την ακατέργαστη δροσιά της πρώτης δημιουργίας του πνευματικού γεγονότος σ' ένα ψυχολογικό επίπεδο διάρκειας.

Ωστόσο, επειδή το γλωσσικό όργανο περισσότερο κι από μέσο έκφρασης (σύμφωνα με την αριστοτελική αντίληψη) είναι μέσο επικοινωνίας (σύμφωνα με τις νεότερες αντιλήψεις), θα μου επιτρέψετε να κάμω κάποιες προσεγγίσεις στο μέσο αυτό στην προσωπική περιοχή του Λεκατσα, γιατί νομίζω πως τα σημεινόμενα σ' ένα συμφραστικό περιβάλλον

δημιουργημένο από κάποιες γλωσσολογικές αντιλήψεις, συμβάσεις ή αντιθέσεις έχουν διαφορετική λειτουργία παρά αν η παραγωγή τους ακολουπούσε πάνω στη φυσική τους έκφραση. Είμαστε δηλαδή σε κάποια διαφορετική λειτουργικότητα από τα σημαίνοντα που οι ρηματικές διατυπώσεις ενός φυσικού ενδιαθέτου προδιαγράφουν. Βέβαια, εδώ δεν έχουμε σκοπό να φτάσουμε σε μια σημειολογική αποκρυπτογράφηση του γραπτού λόγου του Λεκατσά: ίσως αυτό να ήταν μέλημα ενός γλωσσικού σπουδαστηρίου, όπου οι νομοτελειακοί του προσδιορισμοί χρησιμεύουν στην κωδικοποίηση μιας γλωσσικής μορφής. Η προσπάθειά μας περιορίζεται στη χρήση από μέρους του Λεκατσά του εκφραστικού οργάνου με τις διάφορες μορφές, που αποτυπώνεται και παίρνει την οριστικότητά του στα γραπτά του κείμενα, κυρίως τις μεταφράσεις και, κατά δεύτερο λόγο, τις μελέτες. Γιατί ο Λεκατσάς, ο άνθρωπος που είχε μια λειτουργική εποπτεία της ελληνικής γραμματείας σ' όλη της τη διαχρονική έκταση, που αναστρεφόταν τα κείμενά της μ' έναν τρόπο φυσικό και άμεσο, που τα κινήματα της διανόησής του έβρισκαν ανταποκρίσεις στις οριακές εκείνες εκφράσεις ενός μοναδικού λόγου, ήταν φυσικό να κινείται μέσα στη γλωσσική περιοχή με την άνεση που χαρακτηρίζει τις ολοκληρωμένες πνευματικές προσωπικότητες και προσδιορίζει συνάμα και την ολοκλήρωση του διανοήματος μέσα σε μια κοσμοαντίληψη εκπεφρασμένη στην υλοποίηση των επιπέδων μελέτης και στην ασφάλεια ενός ιδεολογικού προσανατολισμού, απ' όπου αντλούνται όχι μόνο τα επιχειρήματα για την ανάπτυξη και τη στήριξη των απόψεων και των ιδεών, αλλά και οι βαθύτερες ουσίες που ερμηνεύουν τη ζωή και τη μοίρα της, φωτίζουν τις ιστορικές αφετηρίες και προεκτείνουν στη λειτουργία της πραγματικότητας τις αξίες και το περιεχόμενό τους. Ο Λεκατσάς, μέσ' από το πλέγμα αυτού του θεωρητικού φάσματος, που το έπλασε με τη δύναμη της δικής του έντασης³ και της προσωπικής του επιλογής, χάραξε και το δρόμο της γλωσσικής του πορείας, που είναι συνάμα και πορεία της διανοητικής του εξέλιξης και της θεωρητικής του αντιμετώπισης. Για την ποίηση έχει επισημανθεί συχνά ότι ο τρόπος που εκφράζεται κανείς (τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί για να επικοινωνήσει με τους άλλους) είναι συνάμα και το περιεχόμενο της ποιητικής του μυθολογίας (του βαθύτερου, αν θέλουμε, μηνύματός της, εφόσον, βέβαια, έχει χαραχθεί η προσωπική περιοχή της τέχνης από μέρους του τεχνίτη). Νομίζω πως, ως ένα βαθμό, αυτό ισχύει και για οποιαδήποτε χρήση του εκφραστικού οργάνου — και όχι μόνο αυτού: κάθε μέσου που μ' αυτό ο πνευματικός άνθρωπος επικοινωνεί με τους άλλους, ιδιαίτερα ο δημιουργός: χρώματος, ήχου, κίνησης, στερεού υλικού, εικόνας... Πάνω σ' αυτή την αρχή μπορεί κανείς να διαγράψει την εξελικτική πορεία του πνευματικού ανθρώπου και να επισημάνει τις στάσεις ή τα προχωρήματά του, τις παλινδρομήσεις ή τις οπισθοχωρήσεις, τις συμβατικότητες και τις ρήξεις του, όλο αυτό το πεδίο όπου προβάλλεται η εσωτερική περιπέτεια και αγωνία και που συντελεί στο να προχωρήσει ένα βήμα μπροστά ο πολιτισμός και ο άνθρωπος.

Αν θέλουμε λοιπόν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του εκφραστικού μέσου του Λεκατσά και συνάμα την εσωτερική του πορεία προς την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του και της θεώρησής του — πράγματα αξεδιάλυτα —, θα πρέπει να δούμε τη γλώσσα μέσα στην ιστορική της δυναμική και στις επιμέρους χρήσεις της, καθώς σιγά σιγά απομακρύνεται από τα πράγματα και εκφράζεται στα καθόλου, καθώς παλεύει ακόμα ανάμεσα στο στίχο και στον πεζό λόγο, για να μπορέσει να κατασταλάξει σε μιαν οριστική μορφή, και κα-

θώς, ακόμα, οι απόηχοι από την έκρηξη του γλωσσικού ζητήματος δημιουργούν ισχυρές αντιστάσεις μέσα στις αντιμαχόμενες γλωσσικές ομάδες. Είναι, βέβαια, η εποχή που ο δημοτικισμός ως ιδεολογικό παρακολούθημα της αστικής τάξης έχει επικρατήσει, ώστε μέσ' από τους προοδευτικούς του μηχανισμούς να πετύχει η τάξη αυτή, που ο σχηματισμός της οιωνεί μορφοποιείται, την ιστορική της κατακύρωση. Βρισκόμαστε στην εποχή που έχει ξεπεραστεί το φράγμα της δεκαετίας του '20, με το μοναδικό γεγονός, που σημαδεύει μιαν οριοθέτηση για τα πεπρωμένα της αστικής τάξης ειδικότερα και του Έθνους γενικότερα: τη μικρασιατική καταστροφή. Μ' αν η δημοτική, με τη δυνατή φωνή του Κωστή Παλαμά έχει καλύψει την ποιητική περιοχή και στην πεζογραφία μια πλειάδα πεζογράφων την έχει δικαιώσει και τη χρησιμοποιεί αποκλειστικά, στις άλλες περιοχές της διανοήσης κάνει δειλά την εμφάνισή της, η καθαρεύουσα κυριαρχεί και, φυσικά, ως επίσημη γλώσσα του κράτους, λειτουργεί με την αλαζονική συμπεριφορά των φορέων της και με την εδραιωμένη πεποίθηση πως η συνταγματική της κατοχύρωση θα της εξασφαλίζει εσαεί τη ζωή... Την εποχή που ο Λεκατσάς έκαμε στον κόσμο του πνεύματος την εμφάνισή του με το βιβλίο του *Συμβολή στη διαλεκτική της Ιστορίας* (1933), είχε κιόλα δημιουργηθεί ένα από τα σημαντικά ρήγματα στον καθωσπρεπισμό και στη συμβατικότητα, που το κέλυσός τους σκέπαζε τις λογοτεχνικές, κυρίως, πραγματοποιήσεις: η γενιά του '20, αγνοημένη από την εποχή και παραγνωρισμένη σήμερα —ωστόσο ο Καρυωτάκης, ο σημαντικότερος δημιουργός της, έχει δικαιωθεί στον καιρό μας, πιστεύω ότι δε θ' αργήσει και η ανακάλυψη της γενιάς εκείνης στο σύνολό της—, χάραξε έναν άλλο, ουσιαστικότερο δρόμο, που οι κατοπινές γενιές βάδισαν με την προσιδάζουσα ασφάλεια αλλά και αλαζονεία, καθώς οι καταβολές τους έρχονταν από τον ευρωπαϊκό χώρο. Εκείνο που είχε επιτευχθεί ήταν μια ειλικρίνεια εκφραστική, συμφυής μ' ένα λίγο ως πολύ γνήσιο περιεχόμενο κι ένα σωστά ερεθισμένο ενδιαφέρον. Όμως, οι προηγούμενες γενιές, την εποχήν εκείνη, είχαν ακόμα το ζωτικό τους λόγο, και, βέβαια, για να δημιουργηθούν αλλαγές απαιτείται, εκτός από τ' άλλα, και χρόνος, ένα περισσότερο για ν' αλλάξουν κατεστημένες αξίες και ν' αντικατασταθούν από άλλες νεωτερικές και «πολυπράγμονες» (με τη δημοκρατική έννοια της λέξης⁴). Αυτός είναι ο λόγος που βλέπουμε ακόμα και μέσα στις δεκαετίες του '20, του '30 ή και του '40 (και μ' όλες τις οδυνηρές εμπειρίες των χρόνων αυτών) τη συμβατική γραφή να καλύπτει μεγάλη επιφάνεια.

Γύρω στο 1935 ο Λεκατσάς εξέδωσε μια ποιητική συλλογή με τον τίτλο *Τ' Απολλώνια*. Είναι μια σειρά γεωμετρημένων ποιημάτων που τα θέματά τους αντλούνται από την αρχαία ελληνική μυθολογία κυρίως, κι όπου τα σύμβολα λειτουργούν μ' ένα λίγο ως πολύ αναφομοίωτο τρόπο, έχει κατασκευαστεί ένα κέλυσος και μέσ' απ' αυτό και μ' αυτό ο «ποιητής» προσπαθεί ν' αρθρώσει μια φωνή. Από τα ποιήματα αυτά λείπει σε μεγάλο βαθμό η συναισθηματική ανάλυση, που προσδιορίζει το εκφραστικό στίγμα του υποκειμένου και μετατρέπει την επαφή με το αντικείμενο σε λυρική συγκίνηση, λείπει, ακόμα, εκείνη η αφελής πρωτογένεια, που θα προσidiaζε ενδεχομένως σε παρόμοια θέματα. Λείπει, μ' άλλα λόγια, η ποίηση, οπωσδήποτε σε μια προσωπική πραγματοποίηση, όχι ως τεχνική, που είναι περίπου άπογη. Με παρόμοια θέματα, βέβαια, ασχολήθηκε κι ένας άλλος ποιητής, Γάλλος με ελληνική καταγωγή και ελληνοθρεμμένος, ο André Chénier, ο Ανδρείας ο Θραξ (όπως είχε κάποτε ο ίδιος εξελληνίσει τ' όνομά του), όμως σ' αυτόν η γνήσια συγκίνηση, το αναλυμένο αίσθημα και ο λυρισμός της προσωπικής φωνής είναι από τα θαύματα της ποί-

ησης⁵. Θέλω να πω ότι εκείνο που σαν εσωτερική περιουσία κατανέμεται στα ποιητικά μορφώματα του ανθρώπινου πνεύματος, όταν υπάρχει μέσα στη συνείδηση, δημιουργεί και τις γνήσιες πραγματοποιήσεις. Δεν είναι τυχαίο που το εκφραστικό όργανο σ' αυτή την ποιητική συλλογή έχει εκείνη τη συμβατικότητα που και το περιεχόμενό της χαρακτηρίζει και η σημαινομένη αξία των συστατικών μερών του είναι χωρίς αντιζήσια.

Ο Λεκατσάς, ωστόσο, είχε συναίσθηση της αδυναμίας αυτής: απ' ό,τι τουλάχιστον ξέρουμε, δεν εξέδωσε άλλη ποιητική συλλογή⁶, όμως την «ποιητική» αυτή παρόρρηση τη διοχέτευσε στις μεταφράσεις αρχαιοελληνικών ποιητικών κειμένων κι από την άποψη αυτή η προσφορά του είναι αρκετά σημαντική. Κι ύστερ' από λίγα χρόνια, το 1938, εξέδωσε τον *Πίνδαρό* του, μια επιβλητική μεταφραστική εργασία που συνοδεύεται από μια περισπούδαστη εισαγωγή κι από ένα συμπληρωματικό τόμο με ερμηνευτικά σχόλια για το μεγαλύτερο ίσως λυρικό ποιητή στα χρονικά της ποίησης. Αξίζει να σταθεί κανείς, προτού προχωρήσει στο μεταφραστικόν αυτόν άλλο του Λεκατσά, στη γλώσσα της εισαγωγής: εδώ χαιρέται τον έλληνα λόγον στη διαχρονική του λειτουργία, η χρήση των γλωσσικών μονάδων και των συντακτικών δομών είναι από τις πιο φυσικές και αβίαστες. Υπάρχει, βέβαια, κάτι το αρχαϊκό στην όλη παράσταση του λόγου [για παράδειγμα, η παράγραφός του αρχίζει με μικρό το πρώτο γράμμα της φράσης, χρησιμοποιεί το παλαιοδημοτικό η (ήτα), αλλά χωρίς υπογεγραμμένη, για το θηλυκό άρθρο του πληθυντικού: η επικές και δραματικές ιδέες στον Πίνδαρο...], υπάρχει ένας αρχαϊσμός και στην όλη του εκφορά:

καί οί τέσσαρες άλλωστε αρχαιότατοι ἐπίνικοί του (...) εἶναι Πυθινόνικαι: διαγράφουν τὸ δρόμον πού θά τὸν ὀδηγήσει ἀργότερα ἀπόστολον καὶ σύνδειπνον τοῦ θεοῦ τοῦ φωτός καὶ τῆς ἁρμονίας· τοῦ θεοῦ πού κρατοῦσεν ἤδη τὸ μυστικὸ τῆς μεγαλοφυΐας του. Στὸ γειτονικὸ χωρὸ τοῦ ἔνδοξου ἱεροῦ τὸν ἔσπρωχνε ὁ θρησκευτικὸς πυρήνας τῆς συνειδησέως του καὶ ἡ οἰκειότητα τοῦ γένους του, ἀναζητοῦσε καὶ τοὺς πρώτους πελάτες του, ἀγοραστές, κατὰ περίεργον σχῆμα, τῆς ἀθανασίας. Καί, μολοντί ἡ ἐπιφυλακτικότης τοῦ ἱερατείου ἄργησε πολὺ νὰ τοῦ ἀναγνωρίσει τὶς ὕψιστες ἐκείνες τιμές (...) τίποτε δὲν δείχνει πὼς δὲν ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς εὐνοούμενος... (Πίνδαρος, σελ. 18).

Όμως, η ασφάλεια με την οποία χρησιμοποιούνται τα γλωσσικά στοιχεία, η γνώση της βαθύτερης λειτουργίας του εκφραστικού οργάνου, που περιβάλλεται με τη φροντίδα του μελετητή για την επικοινωνία του με τον αναγνώστη, τον φέρνουν σε μια ρεαλιστική αντιμετώπιση του θέματός του, που, βέβαια, αποτυπώνει πράγματα ακατανόητα για τους άσχετους ιδεαλιστές και τους ανίδεους και ανυποψίαστους ιδεολήπτες των αντιεπιστημονικών κενολογημάτων: εννοώ τα κατάλοιπα για την εποχήν εκείνη —που, όμως, επέδρασαν και ως πριν από λίγα χρόνια ακόμα στην εθνική μας ζωή— της γλωσσαμυντορικής παράκρουσης, που δεν έβλεπαν τίποτ' άλλο παρά μια στείρα γλωσσική μορφή, που φυσικά δε μιλήθηκε ποτέ. Σίγουρα η αντιμετώπιση του Λεκατσά θα τους έφερε σε αμηχανία, για «τὴν κατασπίλωσιν τῶν μεγάλων μορφῶν τοῦ ποιητικοῦ πανθέου τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος», όπως θα 'λεγε σε παλιότερους καιρούς ο προεξάρχων της συντήρησης Γεώργιος Μιστριώτης.

«Ἡ ποίηση», γράφει ο Λεκατσάς, «ἦταν ἀνέκαθεν βιοποριστικὸ ἐπάγγελμα (σήμερα, βέ-

βαια, προσθέτουμε εμείς, δεν είναι καθόλου...). "Ήδη οί ραψωδοί ἀποζοῦσαν ἱστορώντας τὰ κλέα τῶν ἡρώων στοὺς οἴκους τῶν εὐγενῶν καὶ στὶς λαϊκὲς πανηγύρεις. Ἡ παράδοση τούτη συνεχίζεται καὶ μὲ τοὺς λυρικοὺς ποιητὲς. Φέρνοντας ἀπὸ πολιτεία σὲ πολιτεία μιὰ λύρα καὶ μιὰ μάλλον ἐλαφρὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, προτιμοῦν ἓνα βίο παρασιτικό στὶς αὐλὲς τῶν πλουσίων καὶ φιλότεχνων ἡγεμόνων. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Σιμωνίδης καθιέρωσε τὴν ἄμεση ἐμπορία τῆς τέχνης, τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ποιητῆ εἶχε λυθεῖ πρακτικότερα. Ὁ ἐνδιαφερόμενος —ἄτομο, οἶκος, πολιτεία, ἱερατεῖο— παραγγέλλει κι ἀγοράζει τὸν ὕμνο. Ὁ Πίνδαρος βρίσκει τὴν παράδοση καθιερωμένη. Τὴν ἐφαρμόζει μάλιστα κατὰ τρόπο ποὺ δὲν τολμᾷ ἡ σημερινή γιὰ τὴν ἠθικότητα τῆς τέχνης ἀντίληψη νὰ δικαιώσει. Οἱ ἴδιοι, ὅμως, δὲν ἔβλεπαν τίποτε τὸ ὑποτιμητικὸ στὸ ἐμπόριο τοῦτο» (Πίνδαρος, σελ. 20).

Αὐτὴ ἡ φυσικὴ καὶ ἀβίαστη γλώσσα τοῦ Λεκατῶ, ποὺ ἀκουμπάει πάνω στα πράγματα καὶ τα καταγράφει με τ' ὀνόματά τους, ἀποσαφηνισμένη καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ρητορικὸ φόρτο καὶ ἀπὸ περισσὰ στολίδια καὶ περιπλοκές, συνεχίζεται καὶ στο κείμενο τῆς μετάφρασης τοῦ συνολικοῦ ἔργου τοῦ Πινδάρου. Βέβαια, ἐδῶ ἴσως εκφράσει κάποιος τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ γιὰ τὴν ἀμεσότητα τοῦ ἀποτελέσματος ποὺ ἡ μετάφραση πρέπει νὰ φέρει καὶ γιὰ τὴν αὐτοτέλειά της ὡς κειμένου ποὺ λειτουργεῖ με τὴν πληρότητά του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πρωτότυπό της. Ἀς σταθοῦμε λίγο σ' αὐτό: ὁ Λεκατῶς μεταφράζει ἓναν ἀρχαῖο ποιητὴ ποὺ, ὅσο κι ἀν' ὁ λυρικός τοῦ λόγος εἶναι υψηλὸς καὶ τὸν τοποθετεῖ σὲ «μία ἀπὸ τὶς τρεῖς κορυφές τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως» (οἱ ἄλλες δύο, σύμφωνα με τὴν ἀντίληψη τότε τοῦ Λεκατῶ, εἶναι ὁ Ὀμηρὸς καὶ ὁ Αἰσχύλος), δὲν παύει, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τοῦ «υψηλοῦ» (με τὴν ἔννοια ποὺ τοῦ δίνει ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους*, ποὺ ὁ Λεκατῶς ἔχει μεταφράσει καὶ σχολιάσει) νὰ ορθώνει κάποια ἐμπόδια ἀμεσῆς προσέγγισης. Καὶ καθὼς ἀκόμα ἡ γλώσσα δὲν ἔχει μορφοποιηθεῖ στὴν ἐπαφὴ της με τὰ πράγματα καὶ ἓνα περισσότερο ἢ ἐλληνικὴ, ποὺ ἡ πλαστικὴ της δυνατότητα εἶναι σχεδὸν ἀπεριόριστη, στα χέρια ἐνὸς ξεχωριστοῦ τεχνίτη, καθὼς ἦταν ὁ Πίνδαρος, ἀποχτὰ μιαν ἀσυνήθιστη πλαστικὴ δύναμη καὶ ἐξέφρασε μέσ' ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ τοῦ ἐνδιάθετο συναισθήματα καὶ καταστάσεις καὶ «γνώμες» καὶ μυθολογικοὺς συμβολισμοὺς καὶ συνειρμούς καὶ, τέλος, μιαν ἀσυνήθιστη λυρικὴ (ἀλλὰ συνάμα καὶ λογικὴ) σχέση τῶν εκφραστικῶν της μονάδων καὶ τμημάτων. Ὁ Λεκατῶς ἀκολούθησε, μοιραία, τὸ δρόμο τοῦ υψηλοῦ τοῦ πρωτοτύπου: ἡ διάθρωση τῆς μεταφραστικῆς τοῦ γλώσσας σχηματοποιήθηκε —ἀκόμα καὶ μορφικά, ἐξωτερικά— πάνω στο πινδαρικό κείμενο, ὅπως αὐτὸ παρουσιάζεται στὶς ἐκδόσεις Schröder καὶ Bergk (1900), καὶ λειτουργεῖ με βάση τὴν υποτακτικὴ δομὴ τοῦ ἀρχαίου ποιητικοῦ λόγου καὶ τὴν περιπλοκὴ του:

Τὸ μέλος τοῦ Ἀρχιλόχου
 π' ἀντιλαλεῖ, ὁ τριπλὸς στήν Ὀλυμπία
 καλλίνικος, κελᾶϊδῆμα, γιὰ τότες εἶχε φτάσει
 πλάι στὸν Κρόνιο λόφον ὀδηγώντας
 ἀντάμα μὲ τοὺς φίλους του
 ὁ Ἐφάρμοστος τῇ νίκῃ
 γιὰ νὰ γιορτάσει·

μὰ τῶρα ἅπ' τῶν Μουσῶν τὰ μακροβόλα
 τόξᾱ τὸν πορφυραστραπόφλογο
 τὸν Δία καὶ τὸν ἱερό
 μὲ τὰ δικά του βέλη
 θὰ τραγουδῶ
 τῆς Ἥλιδας ἀντάμα τ' ἄκρωτήρι
 ποῦ ὁ Πέλοπας ὁ Λυδὸς ἦρω
 τῆς Ἴπποδάμειας πῆρε
 λαμπρότατο προικιό.

Η τυχαία αυτή επιλογή υπαγορεύει, ενδεχομένως, κάποιες γενικεύσεις για το γλωσσικό όργανο που ο Λεκατσάς χρησιμοποιεί στη μεταφραστική του εργασία⁷: πρώτο, υπερβαίνει οπωσδήποτε ηθελήμενα, τη συντακτική δομή της δημοτικής με τη μικροπερίοδη, αποστρογγυλωμένη φράση και το ρήμα, που συνιστά το κέντρο βάρους της συνταγματικής ευθείας του κειμένου· η φράση του είναι περίπλοκη, με παρενθετικές κατανομές, με υπερβάσεις των όρων της πρότασης, ώστε κάποιες φορές δύσκολα παρακολουθεί κανείς τον ειρμό των συμφραζομένων· δεύτερο, το πινδαρικό κείμενο του υπαγορεύει το ρυθμό του στίχου του και, φυσικά, και το περιεχόμενό του, ακολουθώντας αυτό το ρυθμό, αποτυπώνεται περισσότερο ως συμφυής επιλογή ισοδυνάμων παρά ως νοηματική ολοκλήρωση· τρίτο, οι λέξεις που χρησιμοποιούνται για την απόδοση των αρχαιοελληνικών σημαινομένων δεν έχουν καμιάν επιτήδευση ή εκζήτηση, είναι μέσα στο λεξιλόγιο ενός επαρκούς οπωσδήποτε αναγνώστη· τέταρτο, η χρήση σύνθετων επιθέτων είναι περιορισμένη (ίσως εδώ να οφείλεται ειδικά στο ίδιο το πρωτότυπο)· η προσπάθεια του Λεκατσά είναι ν' αποδώσει το αρχαιοελληνικό σύνθετο με ανάλογο νεοελληνικό, που, βέβαια, είναι πλαστό, νεολογισμός του μεταφραστή, καθώς η δημοτική του προσφέρει αυτή τη δυνατότητα σύνθεσης — άλλο, τώρα, αν αυτό το σύνθετο λειτουργεί στον αναγνώστη ή ακροατή και του δημιουργεί και τις ανάλογες αντιστάσεις, όπως στον ακροατή της εποχής του Πινδάρου. Γενικά η γλώσσα αυτής της μετάφρασης αποδίδει τις δυσκολίες προσέγγισης του πινδαρικού λυρισμού — κι αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί σημαντικό. Μια, τέλος, άλλη διαπίστωση, που αφορά στην αυτοτέλεια του μεταφραστικού ως νεοελληνικού κειμένου, είναι η χρήση της ομοιοκαταληξίας, που συνήθως κλείνει τη φράση, είτε στη μέση είτε στο τέλος της στροφής, «ἐπαναφέροντας τήν ψυχή στὸν ἑαυτό της» (Παλαμάς).

Αυτός ο αρχαϊσμός της δημοτικής είναι οπωσδήποτε μια σύμφυτη για το πινδαρικό κείμενο προσέγγιση και ανάπλαση και είναι, θα μπορούσε να πει κανείς, απ' τις επιτυχέστερες προσπάθειες μεταφοράς του αρχαιοελληνικού λόγου στη νέα μας γλώσσα. Ένα περισσότερο και ειδικά για τον Πίνδαρο θα τη λέγαμε μοναδική, αφού κανένας πριν από τον Λεκατσά δεν είχε αποτολμήσει μια συνολική μετάφραση του έργου του στη φυσική μας λαλιά. Ο Γρυπάρης, που ο Λεκατσάς του αφιερώνει «τή μετάφραση τούτη», είχε μεταφράσει Πίνδαρο προηγουμένως, αλλά αποσπασματικά και ευκαιριακά. Αντίθετα, είχαν αποτολμηθεί παλαιότερα «μετεγγραφές» «εἰς τήν νέαν ἑλληνίδα φωνήν χάριν τῶν πολλῶν» από διάφορους λογιότατους: είναι οι παραφράσεις του Νεόφντου Δούκα (1842), μια άχρηστη πολύμοχη συσσώρευση, οι μεταφράσεις σε πεζό του Κ. Κλεάνθους (1866-1867), του Σταματί-

ον Δ. Βάλβη (1904). Ο Λεκατσάς γνωρίζει όλες αυτές τις προηγούμενες μεταφράσεις, στον «Πρόλογο» του μάλιστα τις χαρακτηρίζει ως προς την προσφορά τους:

*«Οἱ δύο πρώτες», γράφει (δηλαδή του Δούκα και του Κλεάνθους) «δέν ἀπέβλεψαν παρὰ στοῦ νὰ ἀνταποκριθοῦν στίς ἀνάγκες τῶν κλασσικῶν σπουδῶν τῆς ἐποχῆς των. Ἡ τρίτη ὁμῶς τοῦ Σταμ. Βάλβη, γέννημα ἄστοχον πολεμικῆς σέ κρίσιμη περίοδο τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων καὶ ἀτυχῶς γι' αὐτήν μὲ λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις, ἦταν καταδικασμένη νὰ διασῶ-
ρει τὸ ὑπέροχο πρότυπο σὲ μιὰ πομπώδη καὶ ἀφορήτως ἀκαλαίσθητη στιχοπλοκία»* (Πίνδαρος, σελ. 9).

Πραγματικά, η μετάφραση του Βάλβη δεν είναι παρά μια τυφλή και απεγνωσμένη προσπάθεια ν' αποδειχθεί πως η καθαρεύουσα είναι η γλώσσα του έθνους, αφού στην Ελλάδα τα διάφορα τοπικά ιδιώματα εμποδίζουν την επικοινωνία των Ελλήνων! Οι αφελείς εκείνοι ουτοπιστές πίστευαν με τα σωστά τους πως θα δώσουν στο λαό γλώσσα ρυθμισμένη και νομοθετημένη κατά τα πρότυπα της αρχαίας... Τη μόνη γνήσια γλώσσα, το φυσικό εκφραστικό όργανο του λαού, τη θεωρούσαν (κατά παράδειγμα και υπόδειξη του Κοραή) «χυδαϊκή»: πόσο απείχαν από την πραγματικότητα το απέδειξε η ίδια η ζωή που τους έθαψε αμετάκλητα και ο ίδιος ο λαός που τους ξεπέρασε αγνοώντας τους. Ο Βάλβης ψάλλει τον αναβαλλόμενο στον Σολωμό και σ' όλους τους δημοτικιστές και νομίζει πως με τα φτηνά αυτά φλιναφήματα και τις κακοήθειες θα στερεώσει έργο⁸. Ο Πίνδαρός του, κάποιες φορές, καταντάει ένας φλύαρος Σούτσος και μεταχειρίζεται στην άψυχη καθαρεύουσά του το δημοτικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο — πληρώνει έτσι το τίμημά του για την αλαζονεία και την ασχετοσύνη του. Ας μου συγχωρηθεί η παρέκβαση: όταν ασχολείται κανείς με το πρόβλημα της έκφρασης, είναι υποχρεωμένος να περνά μέσ' από τις αντιθέσεις που το ίδιο το πρόβλημα ορθώνει, για να φτάσει σε κάποια αποδεκτή άποψη.

Ο αρχαϊσμός του Λεκατσά, βέβαια, δεν έχει καμιά σχέση με το λογιotaτισμό. Ωστόσο, όταν συνεργάστηκε στη «Βιβλιοθήκη αρχαίων Ελλήνων πεζογράφων και ποιητών» του εκδοτικού οίκου Ιωάννου και Π. Ζαχαροπούλου, χρησιμοποίησε για τις εισαγωγές στη ζωή και στο έργο των συγγραφέων, καθώς και για την απόδοση των πεζών κειμένων, την καθαρεύουσα — από τη συμβατικότητα, βέβαια, που απέρρεε από τους όρους της συνεργασίας. Και, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς, η χρήση αυτής της γλωσσικής μορφής γίνεται από τον Λεκατσά με τη μεγαλύτερη ευχέρεια — η γνώση του της αρχαιοελληνικής τον βοήθησε να δημιουργήσει και με την απρόσωπη καθαρεύουσα ένα δικό του ύφος και να την κάμει να προκαλεί αντιστάσεις. Νομίζω πως από τις πάμπολλες αυτές εισαγωγικές εργασίες ξεχωρίζει εκείνη που προτάσσεται στο έργο της Σαπφώς. Το εκφραστικό όργανο εδώ είναι απαλλαγμένο από τις ακρότητες του λογιotaτισμού, από τις περιττές διακοσμήσεις ενός λόγου χωρίς περιεχόμενο, η ρηματική φράση αποτυπώνεται μ' έναν τρόπο ήρεμο και συγκρατημένο και, όπως στη δημοτική χρησιμοποιούνται κάποια αρχαϊκά στοιχεία που δίνουν διαχρονική διάσταση στο εκφρασμένο ενδιαίτητο, έτσι και στην καθαρεύουσα χρησιμοποιούνται λαϊκά στοιχεία που δίνουν ζωντάνια στο συμβατικό κέλυφος:

«Ὁ μελετητῆς τῶν λυρικῶν συντριμμάτων ποὺ ἀντιπροσωπεύουν σήμερον τὸ ἔργον τῆς

Σαπφούς δὲν ἀναγκάζεται νὰ προστρέξῃ εἰς τὰ λεπτομερῆ καὶ σκολιά ἐκεῖνα παντοδαπῆς φύσεως ἐρμηνευτικά ὑπομνήματα, τὰ ἀπαραίτητα διὰ τὴν μελέτην τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ποιητῶν. Ἡ ποίησίς της, χάρις εἰς τὸ εἶδος της καὶ τὸ ἀποκλειστικῶς σχεδὸν συναισθηματικὸν της περιεχόμενον, ἂν καὶ μὲ τέχνην ἀπαράμιλλον πλαστουργημένη, συντίθεται μὲ τὰ ἀπλούστερα στοιχεῖα» (Σαπφώ, σελ. 9).

Ἀλλὰ καὶ ἡ μετάφραση τῶν «λυρικῶν συντριμμάτων» εἶναι ἀπὸ τις πιο προσεγμένες. Ἐδῶ ἡ δημοτικὴ ἀναδεικνύεται σὲ μια δυναμικὴ λειτουργία, που χωρὰ σὲ πληρότητα ἰσοδυναμίας τὸ βαθύ καὶ λεπτὸ λυρισμὸ τῆς Λεσβίας ποιήτριας. Κι ὁ Λεκατσάς σὲ στοχαστικὸ τεχνίτη τῆς μετάφρασης:

Πολύ εὐκόλα ἡ καρδιά λυγáει τ' ἀνθρώπου
κι ἀμέσως λαχταράει στὸ νοῦ ὅ,τι βάλει.
Μὰ τώρα τὴν Ἐνακτορία θυμᾶμαι,
 ποὺ δὲν εἶναι μαζί μας,
κι ἤθελα τὸ καμαρωτό της νὰ ἰδῶ βῆμα
καὶ τὴ λαμπρὴν ἀνταύγεια τῆς θωριᾶς της,
παρὰ τὰ Λύδια τ' ἄρματα ἢ σὲ μάχες
 πεζοὺς νὰ πολεμᾶνε.
Ξέρω καλὰ πῶς ὅλη ἡ εὐδαιμονία
γιὰ τοὺς ἀνθρώπους δὲν εἶναι, μὰ μέρος
νὰ λαχταρᾷ...

Κι ἀκόμα, κάτι πολὺ σημαντικό: οἱ μεταφράσεις του στὴν καθαρεύουσα τῶν πεζῶν ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων διατηροῦν ἐκεῖνὴν τὴν ευρυθμία καὶ τὴν ἀμεσότητα που τὸ πρωτότυπο ἀναδεικνύει μέσ' ἀπὸ τὴ χρῆση ενός εκφραστικοῦ οργάνου καίριου καὶ συμφύς με τὰ πράγματα. Για παράδειγμα, ἡ μετάφραση τοῦ λόγου τοῦ Λυκούργου «Κατὰ Λεωκράτους»:

«Ὑστερον λοιπόν ἀπὸ αὐτά, ὁ Λεωκράτης θά βάλῃ μετ' ὀλίγον τὶς φωνές ὅτι ἀπλοῦς αὐτὸς πολίτης καὶ τοῦ λόγου ἄπειρος, φέρεται τῇδε κἀκεῖσε ὑπὸ τῆς δεινότητος τοῦ ρήτορος καὶ συκοφάντου ἑμοῦ. Ἐγὼ ὁμως πιστεύω ὅτι πάντες γνωρίζετε τὸ ἔργον τῶν δεινῶν περὶ τὸ λέγειν καὶ τῶν ἐπιχειρούντων νὰ συκοφαντήσουν εἶναι μόλις ἀποφασίζουν τοῦτο, ἀμέσως νὰ ζητοῦν καὶ τὰ μέσα ἐκεῖνα ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ στηρίξουν τὰς σοφιστικὰς ψευδολογίας τῶν κατὰ τῶν ἀντιπάλων, ἐνῶ δικαίως στήνοντες τὰς κατηγορίας καὶ ἐκθέτοντες ἐν ἀληθείᾳ τοὺς ἐνόχους εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἁρῶν εἶναι φανερόν ὅτι τὰ ἄκρως ἀντίθετα πρὸς τὰ ἀπὸ τούτων ἐπιχειρούμενα πράττουν, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὑμεῖς».

Τὸ ἀπόσπασμα, καὶ μ' ὅλη τὴ σχοινοτένειά του, δὲν ἔχει τίποτα τὸ κίβδηλο καὶ τὸ παραπλανητικὸ, παρακολουθεῖ τὸ πρωτότυπο ἀπὸ πολὺ κοντὰ καὶ, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ρητορικὸ λόγο, ἐπομένως με ἀμεσην ἐπικοινωνία με τὸ ἀκροατήριον, ὁ μεταφραστὴς ἐπινοεῖ κάποιες προσφυνεῖς εκφράσεις τῆς καθημερινῆς ομιλίας, γιὰ νὰ ἀποδώσῃ τὰ ἰσοδύναμα τῆς ἀρχαίας

γλώσσας: «Θα βάλει τις φωνές», «οι δικαίως στήνοντες τας κατηγορίας», «επί των οποίων θα στηρίξουν τας κατηγορίας των»... Όσο κι αν στο σημερινό μας αίσθημα αυτή η γλώσσα δεν ανταποκρίνεται στις εσωτερικές κινήσεις του διανοητικού και, κατά φυσικό λόγο, εκφραστικού μας μέσου, μολαταύτα έχει μια απρόσκοπη ροή, είναι πολύ κοντά στα πράγματα που εκφράζει, περιγράφει και ερμηνεύει το ζητούμενο και η απλότητά της στη χρήση των συστατικών της στοιχείων θα την έκανε ένα είδος υποδείγματος για την εποχή της.

Αυτή η φυσική αναστροφή του Λεκατσά με τη γλώσσα και με τις μορφές που επέλεξε ή αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει για να επικοινωνήσει με το διανοητικό του περίγυρο κάποια στιγμή προχώρησε σε κάποιες βαθύτερες σχέσεις. Ωστόσο, ο δημοτικιστής Λεκατσάς φαίνεται πως δεν έμεινε ικανοποιημένος από τη χρήση ενός μέσου που λίγο ως πολύ είχε την αφετηρία του και τη δημιουργία του μέσα στην πνευματική πτυχή της τάξης εκείνης που σαν γνήσιος μαρξιστής είχε, με τον τρόπο του, πολεμήσει: την αστική μορφή της δημοτικής. Μην ξεχνάμε ότι μεσολάβησε ο πόλεμος, η Κατοχή, η Αντίσταση, όπου ο Λεκατσάς είχε το αγωνιστικό του μεράδι και μάλιστα πολύ πλούσιο. Έτσι η εκφραστική του οικουμενική φωτίστηκε από ένα βαθύτερο φως: είδε τη γλώσσα όχι πια ως όργανο έκφρασης ή επικοινωνίας, αλλά ως αυτοδύναμο πολιτιστικό φαινόμενο, και σαν τέτοιο θέλησε να το χρησιμοποιήσει. Αυτό τουλάχιστον εξάγεται από το άρθρο του «*Απολογητικός του παλαιοδημοτικισμού*» (1948). Βέβαια, όσο κι αν η συναισθηματική αυτή επιστροφή σε μια παρωχημένη μορφή γλώσσας μπορεί να χαρακτηριστεί από μας ως αντίδραση στο εκφραστικό μέσο του «*τάξικου εχθρού*», δε θα πρέπει να παραγνωρισθεί ότι η εξέλιξη της γλώσσας είναι συνεχής, ότι οι διάφορες ιστορικές μορφές της λειτουργούν μέσα σε μιαν ορισμένη εποχή και μόνο μέσα σ' αυτήν και ότι η χρήση κάποιων στοιχείων που έρχονται από το παρελθόν είτε από αλλότριους χώρους δε συνιστούν έναν κανόνα⁹. Ο Λεκατσάς, που η διανοητική του περιοχή είχε ανοιχθεί σε τόσους πλατιούς ορίζοντες και σε τόσες έννοιες αφαίρεσης και γενίκευσης, περιόρισε το εκφραστικό του μέσο στη στενότερη οπωσδήποτε περιοχή της παλαιοδημοτικής μορφής της γλώσσας. Κι αυτό είχε δύο τουλάχιστον αρνητικά: πρώτο, διαταράχθηκε η συντακτική ευθεία της έκφρασης και, δεύτερο, αναγκάστηκε, συχνά, να δημιουργήσει ο ίδιος λέξεις για να μπορέσει ν' αποτυπώσει τα διανοήματά του. Έτσι, η φυσική και αβίαστη εκείνη γλώσσα που χρησιμοποίησε στην προπολεμική του περίοδο έδωσε τη θέση της σ' ένα πλαστό περίπου εκφραστικό όργανο, τόσο στις πρωτότυπες μελέτες του, όσο και στις μεταφράσεις του. Για παράδειγμα, η δεύτερη μεταφραστική μορφή του *Πινδάρου* του (1960), όσο κι αν η επεξεργασία του αρχαίου προτύπου έχει βαθύνει και έχει, ενδεχομένως, προχωρήσει σε μιαν ερμηνευτική προσέγγιση κι έχει, ακόμα, απελευθερωθεί από την εκδοτική σχηματικότητά του, ως κείμενο δεν έχει τη λεπτή και προσεγμένη επιλογή των συντακτικών στοιχείων της προηγούμενης, οι λέξεις της (αυτά τα τρομερά δαιμόνια που μορφοποιούν το ακατασχεύαστο κενό της συνείδησής μας) ηχούν κάπως ακατανόητα και, πάντως, αυτή η ηθελημένη επιλογή πνίγει «το υπέροχο πρότυπο»:

*Τὸ λαλούμενο στήν Ὀλυμπία
τοῦ Ἀρχιλόχου τραγούδι, τῆς νίκης
τὸ τριπλό τ' ἀποτσάκισμα, ἐδίκησε
στὰ ριζὰ τοῦ Κρονίου τὴν παράτα*

τοῦ Ἐφαρμόστου καὶ τῶν ἀκριβῶν του
 νὰ ὀδηγήσει, νικόγιορτο σμάρι.
 Ἄμῃ τώρα μὲ τὸ μακροβόλο
 τῶν Μουσῶνε δοξάρι, σαγίτες
 τραγουδιῶν, σὰν αὐτὲς ποὺ μοῦ δίνουν,
 δοξαρεύω τοῦ Δία ποὺ ρίχνει
 τοῦ κερανοῦ τὴν πόρφυρη στράψη,
 καὶ στῆς Ἥλιδας τ' ἄγιο ακρωτήρι
 ποὺ ὁ Πέλοπας τῆς Ἰπποδάμειας
 ζηλεμένο προικιό' ἔχε τὴ χάρη
 σ' ἄλλα χρόνια ὁ Λυδὸς νὰ τὸ πάρει.

Αυτή η μορφή, νομίζω, δεν έχει καμιά σχέση με την πρωταρχική, που η ταύτιση λέξης και έννοιας ήταν πλήρης και που η φυσικότητά της έρχεται σε κάθετη αντίθεση μ' αυτήν εδώ, όπου η εκζήτηση και η απουσία κάθε αμεσότητας εμποδίζει την επαφή του αναγνώστη ή ακροατή με το κείμενο. Δε θέλω να επιμείνω, τα παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν μέσ' από τα γραφτά του Λεκατσά κατά τη μεταπολεμική περίοδο της δημιουργίας του. Σ' αυτήν ξαναδούλεψε τις μεταφράσεις του (κυρίως τραγουδιών) που είχε με τόση φροντίδα ολοκληρώσει στην προηγούμενή του περίοδο. Προσανατολίστηκε προς τον Ευριπίδη, του οποίου μετέφρασε τις περισσότερες τραγωδίες δουλεύοντας τες ξανά και ξανά. Ο Ευριπίδης είλκυσε ιδιαίτερα τον Λεκατσά, και περισσότερο από τους άλλους τραγικούς, για την αμεσότητα και τη δημοκρατικότητα των ιδεών του, για το πραγματιστικό και κοινωνιστικό περιεχόμενο του έργου του και την αμφισβήτησή του, αλλά συνάμα και για το ότι στα έργα του μπορούσε να βρει μυστικές αφετηρίες και αναφορές σε προϊστορικές αρχές των μύθων, καθώς κι ένα υπόστρωμα πολιτιστικό αρκετά πλούσιο σε εθνολογικές διαστάσεις. Έτσι, όμως, η μετάφραση περισσότερο ερμηνεύει παρά μεταγράφει, η πρόθεση κάποιες φορές ανακύπτει μέσ' από το μεταφραστικό κείμενο. Ο μελετητής υπερκεράζει το μεταφραστή (συχνά οι μεταφράσεις συνοδεύονται από ερμηνευτικές μελέτες, που προτάσσονται ή επιτάσσονται του έργου), η τραγικότητα δίνει τη θέση της στην αποστασιοποίηση της ερμηνείας και η ποίηση γίνεται μέσο για να αναδειχθεί ο θρησκευολογικός ή εθνολογικός πυρήνας της δραματικής μορφής. Έτσι όμως η αμεσότητα των δρωμένων που αποτυπώνονται με τον τραγικό λόγο χάνει μεγάλο μέρος της λειτουργικότητάς της. Και, μέσα στην περίοδο αυτή, έδωσε για τη διεθνή επιστήμη τις μεγάλες και γνωστές του μελέτες μιας θρησκευολογικής, εθνολογικής και κοινωνιολογικής θεώρησης κι ακόμα μια σειρά εκλαϊκευτικών μελετών επάνω σε μεγάλα συναφή θέματα (γι' αυτά, όμως, άλλοι αρμοδιότεροι θα μιλήσουν).

Τόσο στις μεταφραστικές του προσπάθειες, όσο και στα πρωτότυπα κείμενά του κυριαρχεί, αυτή την περίοδο, εκείνη η γλωσσική μορφή που με την επίπλαστη λαϊκότητά της και την πληθώρα των νεολογισμών και των συντακτικών της υπερβάσεων δημιουργεί μια διάθλαση για την προσέγγισή της. Ωστόσο, στις τελευταίες του μεγάλες συνθετικές εργασίες, όπως λ.χ. στον *Διόνυσο* (εκδ. μεταθανάτια, το 1971), παρατηρεί κανείς ένα συγκερατημένο εκφραστικό μέσο (ίσως η ίδια η φύση της μελέτης με τις συνεχείς παραπομπές και τις ενσωματώσεις αρχαιοελληνικών χωρίων και φράσεων να συνετέλεσε σ' αυτό) και μόνο

σποραδικά η φράση αγκυλώνει. Φαίνεται εδώ η τρομερή δύναμη του στοχαστή να καταδαμάζει και να κυριαρχεί πάνω στο εκφραστικό του υλικό, όταν το θέλει και όταν η βαθύτερη κίνηση του ψυχισμού του το επιβάλλει, και να πετυχαίνει μια ισορροπία μορφής και περιεχομένου. Ωστόσο, στο σύνολο παρατηρείται το παράδοξο που, ας μου επιτραπεί να πω, έχω επισημάνει σ' έναν άλλον επιφανή και ξεχωριστό τεχνίτη του λόγου, τον Κωστή Παλαμά, που ήταν και εξαιρετος στοχαστής και, ίσως, ο μεγαλύτερος κριτικός της λογοτεχνίας μας. Ο Παλαμάς, όπως είναι γνωστό, ξεκίνησε με την καθαρεύουσα, που τη χρησιμοποίησε για ένα διάστημα για τα κριτικά του δοκίμια παράλληλα με τη δημοτική που χρησιμοποιούσε για τους στίχους του, ώσπου τελικά πεζό και στίχος αποτυπώθηκαν με την ίδια μορφή εκφραστικού μέσου:

«Έργασία με την καθαρεύουσα, καί πριν τὸ πάρω μιὰ γιὰ πάντα ἀπόφαση νὰ γράφω καὶ γιὰ τὰ πεζὰ μου καὶ γιὰ τὸ στίχο μου τὴν ἴδια γλῶσσα, βασισμένη σὲ κείνη πού ζεῖ μέσα μας καὶ ζεῖ τριγύρω μας, καθὼς εἶναι ἓνας, κατὰ βάθος, ὁ ποιητής, ὅπου καὶ ὅπως μιᾷ, εἴτε μετὸ μετρημένο λόγο εἴτε τὸν ἄμετρο λόγο, εἴτε στοχαστικά καὶ συζητητικά εἴτε μετὸ λυρισμοῦ τὴν ἔκσταση»,

ὡπως γράφει ο ίδιος στον Πρόλογο του βιβλίου του *Τὰ πρῶτα κριτικά* (σελ. 3). Τα δοκίμια του βιβλίου αυτού, που εκδόθηκε το 1913, είναι, τα περισσότερα του τέλους του 19ου αιώνα, γραμμένα στην καθαρεύουσα. Ωστόσο, όχι μόνο δεν αλλοιώνουν το κριτικό πρόσωπο του Παλαμά, αντίθετα το φωτίζουν: ο δημιουργός, στη χρήση αυτής της γλώσσας με τη γεωμετρική δομή και την απουσία δυνατότητας για γλωσσοπλασία, υποχρεώνεται να υποταχθεί σε κάποιους κανόνες ή και νόμους, που βέβαια υπηρετούν μια συμβατικότητα, ωστόσο μέσα σ' αυτήν ζουν και κινούνται γνήσια ερεθισμένα κινήματα και υπάρχουν οι αντιστάσεις από τα πράγματα. Το αποτέλεσμα είναι μια γλώσσα ομαλή, που χωρίς υπερβάσεις επικοινωνεί με τον αναγνώστη. Αντίθετα, η δημοτική, με τις ποιητικές της αφετηρίες, με τη δυνατότητα της σύνθεσης και τις άπειρες μορφές των συντακτικών δομών, συχνά γίνεται παγίδα για κείνους που δεν μπορούν να την ελέγξουν. Στον Παλαμά δεν είναι που απουσιάζει αυτός ο έλεγχος — το αντίθετο ίσα ίσα συμβαίνει, η απόλυτη κυριαρχία πριν την υποταγή ίσως, που δημιουργεί ένα λόγο περίπλοκο, που η ευθεία της εκφοράς του διαθλάται συχνά σ' ένα δαίδαλο ακροβατισμών.

Αυτό συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό και με τη χρήση των δύο γλωσσικών μορφών από τον Λεκατσά. Η προπολεμική καθαρεύουσά του δεν έχει την περιπλοκή (πέζ' από την παράσταση της «οικείας φύσεώς της») και το «αφύσικο» της μεταπολεμικής του δημοτικής. Το παράδοξο, ωστόσο, δεν έγκειται στο ότι θα περίμενε κανείς με τη φυσική λαλιά να εκφραστεί κάποιος και αμεσότερα και να επικοινωνήσει χωρίς διαθλάσεις, ενώ με το κατασκευασμένο εκφραστικό μέσο να αποδειχθεί ότι ένα μέρος τουλάχιστον της ειλικρίνειάς του κρύβεται πίσω από την εκζήτηση. Πιστεύω πως και στη μια και στην άλλη περίπτωση δεν έχει να κάμει η χρήση της γλωσσικής μορφής. Σημασία έχει να εκφράζεται με γνησιότητα το ενδιαθέτο, που ερεθίζεται από τα πράγματα. Η ειλικρίνεια, ως ένα σημείο, είναι ζήτημα ψυχικής και πνευματικής επαφής με τον κόσμο και εκφράζει τη στάση του ατόμου απέναντι στη ζωή, εκφράζει τη συμπεριφορά και τις σχέσεις του με τον κοινωνικό και τον ανθρωπινό

περίγυρο¹⁰. Η διαλεκτική αυτή αποτυπώνεται με το εκφραστικό μέσο που ο άνθρωπος — όχι μόνο ο πνευματικός — έχει, από τις προϊστορικές του εποχές ακόμα, επινοήσει. Ο πνευματικός άνθρωπος τώρα, με τη σειρά του, έχει εμβαθύνει και έχει επεξεργαστεί το μέσο αυτό με τέτοιο τρόπο, ώστε να προσδιορίζει την ατομικότητά του, να χαράζει την προσωπική περιοχή της δικής του προσφοράς. Στον Λεκατσά αυτή η περιοχή χαράχτηκε ύστερ' από πολύ μόχθο και εντατικών αγώνων με το εκφραστικό όργανο, που στο τέλος κυριάρχησε πάνω του. Κι όλες του οι χρησιμοποιημένες μορφές, η αρχαϊκή δημοτική, η καθαρεύουσα, η παλαιοδημοτική, είναι, για να μεταχειριστούμε τα λόγια του Παλαμά, «ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ προσώπου του». Η περίπτωση του μπορεί να μην επαναληφθεί — εξάλλου οι προσωπικότητες του πνεύματος είναι κατ' ανάγκην ανεπανάληπτες. Όμως, η αγωνία του για την έκφραση, όπως καθρεφτίζεται μέσα στα σημαντικά κείμενά του, αποτελεί ένα σημείο προσανατολισμού για κείνους που ενδιαφέρονται για τα γλωσσικά μας πεπρωμένα¹¹.

Σημειώσεις

1. Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία, βλ. περ. *Διαβάζω*, τ. 166 (22.4.87), σελ. 18-13, όπου χρονολογώ του. Βιβλιογραφία αυτοτελών εκδόσεων βλ. στο ίδιο, σ. 57-59.

2. Βλ. σχετικά τους ομηρικούς στίχους, ρ 382 κ.ε.:

τίς γάρ δὴ ξείνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν
ἄλλον γ', εἰ μὴ τῶν οἱ δημοεργοὶ ἔασι,
μάντιν ἢ ἱητῆρα κακῶν ἢ τέκτονα δούρων,
ἢ θέσπιν ἄοιδόν, ὃ κεν τέρπῃσιν ἀείδων;

3. Η βιολογική και ιδιοσυγκρασιακή του σύσταση ήταν τέτοια, που τον ωθούσε σε μια συνεχή εγρήγορση. Εργαζόταν, σύμφωνα με μαρτυρίες από πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντός του, ώρες ατέλειωτες στο γραφείο του, με τεντωμένη τη διανοητική του λειτουργικότητα και τη σωματική του υπέρταση στον ανώτερο βαθμό. Τελικά, πέθανε στο γραφείο του από εγκεφαλική θρόμβωση που οφειλόταν σε υπέρταση.

4. Η «πολυπραγμοσύνη» ήταν η αντίθεση της αριστοκρατικής «ησυχίας» που τόσο επιθυμούμε ο Πίνδαρος, εκφραστής μιας αριστοκρατικής και, συνακόλουθα, συντηρητικής ιδεολογίας. Εκφράζει την ανησυχία της δημοκρατικής συνείδησης, που μέσ' από συνεχείς αγώνες έφτασε στην εγκαθίδρυση του δημοκρατικού καθεστώτος στην Αττική — για πρώτη φορά στα χρονικά της ανθρωπότητας. Βλέπε σχετικά το μοναδικό βιβλίο του Λεκατσά, *Δήμου καταλύσεως καὶ τυραννίδος. Ἡ κρίση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος γιὰ τὴν κατάλυση τῆς δημοκρατίας, τὴν ὀλιγαρχία καὶ τὴν τυραννία*, Εκδοτικός οίκος Ιωάννου και Π. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι, 1946.

5. Ο Chénier παρουσιάζει, ως προς τον τρόπο εργασίας, κάποιες ομοιότητες με τον Σολωμό. Όπως οι στοχασμοί του Σολωμού είναι γραμμένοι στα ιταλικά, σφηνωμένοι ανάμεσα στους ελληνικούς του στίχους, έτσι και κάποιιοι στοχασμοί του Chénier είναι γραμμένοι στα ελληνικά, σφηνωμένοι ανάμεσα στους γαλλικούς του στίχους. Και ο ένας και ο άλλος άφησαν αρκετά αποσπάσματα. Ο Becq de Fouquièr επιμελήθηκε και εξέδωσε το έργο του Chénier (ήταν, ας το πούμε έτσι, ο Πολυλάς του). Βλ. γι' αυτό την έκδοση *Poésies de André Chénier*, édition nouvelle avec une notice biographique et de notes par Léo Joubert. Paris, Lre F. Didot, 1883.

6. Ο Γιάννης Γουνδέλης (*Μνήμη Παναγῆ Λεκατσά, Καινούρια ἐποχή*, δεύτερη περίοδος, Φθινόπωρο 1976, σελ. 25) μιλάει για μια ποιητική συλλογή του Λεκατσά με τον τίτλο *Λουτσίφερο*, χωρίς ν' αναφέρει άλλα στοιχεία. Δεν μπόρεσα να την εντοπίσω βιβλιογραφικά.

7. Και, φυσικά, εδώ δε θίγονται τα θέματα που σχετίζονται με το μεγάλο μεταφραστικό πρόβλημα, μόλο που το πρόβλημα αγγίζει κάποιες πτυχές του. Θέλω να τονίσω ότι ο μεταφραστής συχνά λειτουργεί γλωσσικά — άρα και διανοητικά — μέσ' από το πρωτότυπο του, ενώ θα 'πρεπε να γίνεται το αντίθετο. Μέσ' από τη γλωσσική του λειτουργία να αποτυπώσει τη μετάφρασή του. Αυτός είναι ο λόγος που συχνά το μεταφραστικό κείμενο δεν έχει εκείνη την αυτοτέλεια και αυτοδυναμία του πρωτοτύπου του, απ' τη μια, και της δικής του υπόστασης, απ' την άλλη

— πράγματα συναρτημένα.

8. Βλ. λ.χ.: «Και τὸ πρᾶγμα δὲ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Σολωμόν δὲν ἡδύνατο ἄλλως νὰ ἔχη καὶ ἔνεκα λόγων εἰς ἐκείνον ἀναγομένων, διότι ὁ Σολωμός ἀπειρότατος μὲν ἦτο τῆς ἀρχαίας Ἑλληνίδος φωνῆς, ἀπειρότατος δὲ τῶν νέων χυδαϊκῶν ιδιωμάτων, καὶ διὰ ταῦτα ὠμίλει μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἰταλιστὶ, ἐσχεδίαζε δὲ ὡσαύτως ἰταλιστὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ ἑαυτοῦ στιχουργήματα, καὶ ὕστερον μετέφραζεν ἢ μεταφράζων ἐπεξεργάζετο τὰ σχεδιάσματα ταῦτα ἐν γλώσσῃ ἑλληνικῇ πρωτοφανεῖ καὶ ἀχαρακτηρίστῳ — ὡς ταῦτα κατάδηλα γίνονται ἐκ τε τῆς ὁμολογίας αὐτῶν τῶν φίλων τοῦ Σολωμοῦ καὶ θαυμαστῶν» (Πινδάρου *Επίνικοι*, μετεγγραφεῖς ἐμμέτρως εἰς τὴν νέαν Ἑλληνίδα φωνὴν χάριν τῶν πολλῶν ὑπὸ Σταματίου Δ. Βάλβη, ὑφηγητοῦ ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ. Ἀθήνησιν, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου, 1904, σελ. λζ'-λη'). Ο Βάλβης, με τον ίδιο τρόπο, σε μια προσπάθεια σκοταδισμού, μετέφρασε και τον Προμηθέα δεσμώτη του Αισχύλου, όπου, βέβαια, βρίσκει τρόπο να δικαιώσει την τιμωρία που ο «πατήρ Ζεύς» επέβαλε στον «κακοποιό», βλ. *Αἰσχύλου τραγωδίαί, ΑΔ, Προμηθεὺς δεσμώτης*, κατ' ἔμμετρον μετάφρασιν Σταματίου Δ. Βάλβη (*Ἑταιρεία ὁ «Ἑλληνισμός»*), ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Στυλ. Γαλανάκη, 1930. Ἦταν μια ἀντίδραση τῆς συντήρησης γιὰ τὴ χρήση τῆς δημοτικῆς στὴ μετάφραση τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τον Γρυπάρη καὶ, κυρίως, γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῆς μετάφρασῆς του στὶς παραστάσεις τῶν δελφικῶν εορτῶν, το 1927.

9. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τοῦ Λεκατσά δὲν διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἐκείνῃ των λογιότατων ὅτι ἡ καθαρεύουσα μορφή τῆς γλώσσας πρέπει νὰ επικρατήσει ὡς ἡ μόνη γλώσσα τοῦ ἔθνους. Βέβαια, ἡ εἰδοποιὸς διαφορά ἐδῶ εἶναι ἐμφανής, ὡστόσο τέτοιες προσπάθειες κατὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα εἶναι καταδικασμένες.

10. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὸ ψέμα, ἡ υποκρισία καὶ ὁ φαρισαϊσμός, ἡ ἀνειλικρίνεια καὶ ἡ ἀπάτη καὶ ὁ δόλος καὶ ὅλα τὰ ἀρνητικὰ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῶν διανοητικῶν σχέσεων χαρακτηρίζουν τοὺς ἀνθρώπους ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφή τῆς γλώσσας ποὺ χρησιμοποιοῦν. Δὲ θέλω νὰ ἐπεκταθῶ στο σημεῖο αὐτό, ὡστόσο, καὶ στὸν τομέα τῆς λογοτεχνίας πολλοὶ ποὺ μεταχειρίστηκαν τὴν καθαρεύουσα (ἢ ἓνα εἶδος μειχτῆς) ἦταν εὐλικρινεῖς στὶς αποτυπώσεις τοῦ ἐκφραστικοῦ τοῦς ἐνδιαθέτου (Κάλβος, Ροῦδης, Παπαδιαμάντης, Βιζυηνός, Μητσάκης...), ἐνῶ ἀντίθετα πολλοὶ δημοτικιστὲς ἐξέφρασαν συμβατικότητες καὶ ἀνειλικρίνεις (Γρυπάρης, Χατζόπουλος, Μαλακάσης...).

11. Δυστυχῶς καὶ σήμερὰ ἀκόμα δὲν ἔχουν λείψει κάποιοι λογιότατοι τῆς δημοτικῆς ποὺ θέλουν νὰ επιβάλουν μιὰ μορφή γλώσσας γιὰτὶ «αὐτὸ εἶναι σωστό», «αὐτὸ πρέπει νὰ το λέμε ἐτσι», «αὐτὸ πρέπει νὰ προσέχουμε» κ.λπ. Ὅμως, ὅταν μιλά κανεῖς, δὲ σκέφτεται τοὺς κανόνες ποὺ ὁ γλωσσολόγος, δεῦτερος, διατύπωσε γιὰ τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας. Τὸ γλωσσικὸ εἶναι φαινόμενο φυσικὸ, περιέχει τοὺς νόμους τοῦ «ἐν ἐαυτῷ», ὅπως, λ.χ., τὸ φαινόμενο τῆς ἀστρατῆς καὶ τῆς βροντῆς. Αὐτὸ δύσκολα τὸ καταλαβαίνει ὁ μελετητὴς τοῦ σπουδαστηρίου. Ἀνακίνηση γλωσσικοῦ ζητήματος μᾶλλον ζημιὰ, παρὰ ὄφελος, προξενεῖ.